

на Україні // Д. Чижевський. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994 – С. 245; ⁷Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – Харків, 2004 – С. 46; ⁸Русанівський В. М. Історія української літературної мови. К., 2002. – С. 131.

Список використаних джерел

Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: В 2-х т. – К., 1973.

Дуброва Г.І., асп.

ДАЛЕКТНА ОМОНІМІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ (на матеріалі пам'яток XVII ст. та південно-західних говорів)

У статті проведено зіставний аналіз омонімічних лексем, які фіксуються в пам'ятках XVII ст. і сучасних українських діалектах

The article is devoted to the comparative analysis of homonyms in works of the XVIIth century and modern Ukrainian dialects

У південно-західних говорах української мови функціонує досить велика група слів польського походження, які з часом втратили давню семантику й утворили омонімічні ряди, до яких входили питомі українські лексеми і запозичення з інших мов.

Омонімію як лексичне явище досліджували Ш. Баллі¹, О. Смирницький², В. Виноградов³, С. Ульман⁴, Л. Булаховський⁵, О. Ахманова⁶, І. Тишлер⁷, Л. Малаховський⁸ та ін. Серед цих дослідників немає одностайності у визначенні омонімів, наприклад, О. Смирницький вважає омонімами “тотожність звучання зовнішньої звукової форми слів”⁹, М. Шанський – слова, які характеризуються фонетичною і графічною тотожністю¹⁰.

Ш. Баллі, О. Смирницький, О. Данилов та інші дослідники розглядали омонімію в ширшому сенсі, тобто як “однакову вимову нетотожних однойменних значимих мовних одиниць будь-якого характеру (однакових або різних за походженням і написанням, які збігаються за вимовою в усіх або не в усіх формах): мінімум двох префіксів, коренів, суфіксів, закінчень, слів або слівосформ, фразеологічних зворотів, вільних або синтаксично зв'язаних словосполучень”¹¹.

Більш вузьке розуміння омонімів подане в працях О. Ахманової, тобто омоніми – це “кілька слів, які складаються з

тотожних фонемних рядів і відрізняються тільки за семантичними і граматичними ознаками одночасно”¹².

Більшість сучасних іноземних лінгвістів розглядає омоніми в нейролінгвістичному аспекті. Найбільш актуальними є праці А. Беретти, Р. Фіорентіно, Д. Поппеля¹³, Є. Равіна, К. Лікок¹⁴, К. Стокоу¹⁵.

Оскільки омонімія розглядалася, в основному, в синхронному аспекті, історичний розвиток омонімів, а саме – польського походження в українських говорах не був предметом спеціальних досліджень. На відміну від синхронного, при діяхронному розгляді виділяються два основні типи омонімів: а) конвергентні, утворені поєднанням історично різних за походженням слів і таких, що збігаються внаслідок конвергуючих звукових змін; б) дивергентні, утворені внаслідок семантичного розвитку слова, , що інколи приводить до втрати зв’язків між окремим значеннями¹⁶. Другий тип омонімів важко відмежувати від багатозначних слів, оскільки немає чітких критеріїв виділення. Конвергентні ж омоніми легко відокремлюються, оскільки різняться своїм походженням. У нашому дослідженні досить часто омонімічні пари утворюються внаслідок збігу питомих українських слів і лексем, запозичених з польської мови, проте найпоширенішим способом утворення омонімії був розпад багатозначності слова.

Наприклад, полонізм *букарт* “байстриук” [Онишкевич 1984, 74], “нешлюбна дитина”: “*байстр’є, бандер, бен’карт, букарт, букартя, знайда, копал, купц’ух, найдух* та ін.” [SDUP, 58] співвідноситься зі строукраїнською лексемою *букарт* “нечистого ложа син” [ЛІБ 1627, 60] – “*Прэто Алеґа(н)дєрґ ро(з)гн’ва(л)с▲ на Ат(т)ала<, > и мови(л) до неґо<, > ѿ злы(й) члвче, ю(ж) на(с) бє(н)карт▲ми чїниши? – и зал(л)▲(л) ем’ ѿчи*” [АМ XVII, 241].

У лемківських говорах *букартя* – це “дівчина, що має нешлюбну дитину”: “*байстручка, букартя, звитка, накритка, покритка*” [SDUP, 58], а також “малий хлопець”: “*бастир, бахор, бойс, букрат, дїтвак, малий хлопїйко, опришок, парубок, риб’онок* та ін.” [SDUP, 58]. Для обох варіантів спільною семою є “дитина”, проте в одному випадку до уваги береться нешлюбне народження дитини, а в другому *букартом* називають народженого в шлюбї хлопчика, тобто важливою є вказівка на стать дитини.

Крім цього, у бойківських говірках ця лексема фіксується зі значенням “бічна щитова кроква”, “рейка на кроквах” [Онишкевич

1984, 74]. Можливо, тут спільною семою є “побічність”, тобто *букартом* називали “непряме”, те, що має “неправильне” походження. Проте згодом полісемія розпалася, утворивши омонімію.

Бойківська лексема *бурда* “програш у грі” [Онишкевич 1984, 77] є омонімічною до строукраїнської *бурда* “бійка”. Аналогічне значення фіксується в полемічних пам’ятках другої половини XVI ст.: “*Замешанья и бурьды виленское были причиною, ижъ немало людей невинныхъ побито*” [ОКОстр. 1598, 1061]; “*Отъ кого ся тыи бурды запалили*” [Апокр. 1597 – 1599, 1060].

Спільна сема реконструюється за допомогою польської мови, оскільки у словнику старопольської мови ця лексема подана зі значенням “тягар”, а також “суперечка”, “бійк а” [Arct, 27], [Brückner 1970, 49].

Очевидно, спільною ознакою таких слів була вказівка на шумовий ефект, яким супроводжується програш у грі. Таким чином, ці омоніми варто відносити до дивергентних, оскільки вони утворилися внаслідок розпаду полісемії.

Поліська лексема *бурда* “вижимки з сім’я конопель або маку, якими начиняють вареники та пиріжки” і лемківська *бурда* “вид овечого сиру” [SDUP, 94] [Лисенко 1974, 37] дещо по-іншому співвідносяться зі строукраїнською лексемою *бурда* “бійка”. Імовірно, спільною семою було “тертя, биття, перемішування”, але згодом ці значення досить віддалилися, внаслідок чого утворилася омонімія.

Бойківське слово *гаран* “нагайка, яку носив молодий пан під час весілля” [Онишкевич 1984, 161], пор. західноволинський іменник жіночого роду *гаранка* “нагайка, сплетена з тонких ремінців” [МСЗвГ, 95]. В “Історичному словнику українського язика” Є. Тимченка подано лексему *гаран* “лови, полювання”, що фіксувалася у другій половині XVI – XVII ст. [Тимченко 2002, 508]. В етимологічному словнику польської мови іменник *harap* – це “нагайка, якою били собак під час полювання” [Brückner 1957, 168]. Пор. буковинський вираз *гаран-гаран-гаран*, яким прикликають собак [МСБГ, I, 87].

Отже, спочатку слово *гаран* у діалектах позначало мисливську нагайку, але згодом його семантика розширилася.

У фразеологічному словнику української мови фіксується сполука *на арана* 1) “нахабно, безцеремонно”. Вони діють *на арана*,

а я безцеремонних не люблю, через те хай не надіються на нашу допомогу”; 2) “абияк, без належної підготовки”: “Що для такого колгоспу сто тисяч, коли йому потрібні мільйони? Ні, товариші, **на арана** ми нічого не звикли ні робити, ні радити”. Вираз **брати / взяти на арана** означає “обманюючи, хитруючи, діючи нечесно, домагатися чого-небудь” *Досвідчених людей на арана не візьмеш*” [ФСУМ, I, 24].

Елемент **аран** фразеологічної сполуки, який вимовляється без початкового глоткового г, не співвідноситься з лексемою **гаран** “нагайка”, а тому реконструювати спільну сему досить важко. За нашим припущенням, ці омоніми варто відносити до конвергентних.

Слово **гудз** у лемківських говорах означає “пеньок до рубання дерева”: “**гудз**, *дравітин’, дривітин’, дубенка, кл’оц, кл’оцок, кобиц’а та ін.*” [SDUP, 36]. У бойківських існує кілька омонімічних сем, наприклад, “недоросток”: “Такий **гудз**, а вже с’ї он до чого бере”; “лихо”, “біда”, “нещастя”: “На якого **гудза** ти тото потрібно”; “гаманець”: “*Йа буду з тобоюу правуватис’а, йа майу гудз грошей залізних*”. Крім цього, на Бойківщині існують вирази **гудз гл’адати** або **гудза собі шукати** – “шукати зачіпки” [Онишкевич 1984, 198]. У буковинських говорах ця лексема вживається з різноманітними семантичними характеристиками, наприклад, 1) “сучок”: “*Се дерево сильно з гудзами*”; “*Нема дошок биз гудзів*”; 2) “складне питання”: “*Є гудзи, що міні тешко роз’єзати*”; 3) “силач”: “*Не бириси в лаби з тим гузом, бо він тибе зможе*”. На відміну від бойківського, місцевий вираз **шукати гудза** має значення “шукати біду, причину до сварки”: “*Чого ти ходиш по ночах, шукайш гудза на голову?*” [МСБГ, II, 17]. В українських говорах Східної Словаччини **гу(з)** – це “сук в дощі (залишок від зрізаного бокового відростка в дощі, колоді)” (*suk, seňk, su’k, gu(z), gu(z), holus, suk v buku, guzovuta dočka*) [АУГСС, 498]. Вказані значення не співвідносяться зі староукраїнськими семантичними характеристиками “гуля, набряк від удару”: “*Ствердґли: утрґплины, заумерлины, гузы на руках*” [ЛБ 1627, 156]; “*гузы на руках – ствердґлы*” [Синон. XVII, 19]; “*великий гудзик до застібання*”: “*Пугва: кутась або туз якій великий*” [ЛБ 1627, 132]; “*гузь – пугва*” [Синон. XVII, 19]. Сучасні діалектні явища не співвідносяться зі староукраїнськими, отже, конвергентні омоніми утворюються і внаслідок формального збігу.

У лемківських говорах слово **дека** має значення “легені в людини” [SDUP, 98]. Для поліських говорів – це “бляшаний лист, на

якому печуть пиріжки, смажать м'ясо і т. ін.” [Лисенко 1974, 64]. У буковинських говірках ця лексема функціонує з кількома значеннями: 1) “10 грамів” (від лат. *deka* “десять”): “*Минé це трéба купити триціть дек фарби*”; 2) “ковдра”: “*Укрíламси дéков, та й ми було тепло*”; 3) “велика вовняна хустка”: “*Бирí на плéчі дéку, бо дужи студино*”; 4) “шматок картону або фанери, що використовується як покривка”: “*Накрíй скриньку дéков*”; 5) “бляшана форма для випікання хліба”: “*Купíлам собі фáйні дéкі на хліб*” [МСБГ, II, 21]. Ці конвергентні омонімічні форми не співвідносяться зі староукраїнською лексемою *дека* “стилег”: “*Жону яго ... узяла дэку и положила под голову и рекла ... сама забю себе тоею декою*” [Зб. 1693, 132]. Проте лексема *дека* “верхня дошка”, зафіксована в “Історичному словнику українського язика” [Тимченко 2002, 689], частково пояснює семантичні особливості деяких говірок. Наприклад, поліське слово *дека* “бляшаний лист, на якому печуть пиріжки”, буковинське *дека* “шматок картону або фанери, що використовується як покривка”, “бляшана форма для випікання хліба”.

Омонімом до староукраїнської лексеми *маршалок* “керівник” виступає бойківський іменник *маршалок* “другий староста на весіллі” [Онишкевич 1984, 471]. Подібне значення фіксується в пам’ятках XVI ст., наприклад, у заповіті Василя Загоровського: “*Я, Василей Петрович Загоровский, кастелян брацлавский, маршалок господара короля, его милости, городничий володимерский...*” [Зап. ВЗ 1577, 67]; а також “Листі Іпатія Потія до князя Острозького”: “*княжати острозскому, воеводе киевскому, маршалкови землі вольнское, старосте володімерскому...*” [ЛПП 1598, 983].

Спільною семою було значення старшинства, пріоритету. За даними “Словника староукраїнської мови XIV - XV ст.”, *маршалокъ* – це “службова особа з більшими чи меншими повноваженнями, якій підлягали нижчі ранговиконавці”; *маршалокъ дворний* – “начальник всіх урядників двора феодала”; *маршалокъ земський* – “намісник, який від імені князя чинив суд на місці, у Волинській землі йому підлягали також усі збройні сили” [ССУМ XIV – XV, I, 578-579].

Отже, дивергентні омоніми утворилися внаслідок розпаду полісемії. На сучасному етапі спільна сема “старшина” не відтворюється.

Подекуди до складу омонімічних пар входять омоформи – слова, які належать до різних частин мови. Наприклад, гуцульський

прикметник **жадний** “жадібний”, “спраглий” [Гуц. 1997, 68] співвідноситься із буковинською лексемою **жадний** “пожадливий”, “ненаситний”, “зажерливий”: “*А ти такий жадний, шо забрав би всьо*” [МСБГ, II, 47]. Проте в давніх лемківських пам’ятках другої половини XVI – XVII ст. зустрічається займенник **жадний** “жоден”: “*не е(ст) повине(н) <.> жадны(х) пови(н)ности(и) ани чи(н)шу о(д)давати*” [АО XVI – XVII, 87].

Займенники із аналогічним значенням “жоден” зустрічаються і в художніх творах: “*Я естемъ црѣца мо(ж)наѧ и богинѧ великаѧ, бѣдѣ црствовати на вѣки вѣковъ, без(ъ) жадного клопотѣ и фрасѣнкѣ, якъ Богинѧ великаѧ*” [АМ XVII, 316б]. Крім того, вони фіксуються в анонімних полемічних пам’ятках: “*И коли хороба ихъ попала, оспа и своробъ, и жаденъ больванъ не уздравиль ихъ*” [СЛ XVII, 61]; “*А чомужь Кереція ваша жадного патрвархи не маеть, который ты ся на столицу патрваршюю выжебраными и выфалшоваными пѣнязими не скупиль*” [Вопр. 1603, 27].

Спорадично зустрічаються в творах З. Копистенського та А. Радивиловського: “*Такъ высокіи речи розумомъ жаднымъ довѣломъ и жадною остростью поняты не могутъ*” [Копистенський 1621, 371]; “*Так без жадной вонтпливости очекивати повиннисмо часу духовной весны*” [Радивиловский 1676, 19].

Фіксацію обох значень простежуємо в старопольських словниках: **žadny** – “жоден”/ **žadny** – “поганий”, “бридкий”, “гідкий” [Arct, 989], “гідкий”, “огидний”, “лихий”, “марний” [MSZP XIV – XVIII, 394]. У сучасній польській мові переважає займенник **żaden**, **żadna**, **żadne** “жоден, жодна, жодне”, наприклад, *nie było żadnego telefonu* – не було жодного телефону; *nie mieć żadnej przyjaciółki* – не мати жодної подруги; *nie mieć o czymś żadnego pojęcia* – не мати про щось жодного поняття [NSJP 2003, 1297].

Таким чином, внаслідок формального збігу сучасна діалектна лексема **жадний** “жадібний” і давня українська **жадный** “жоден” утворюють омонімічну пару.

Отже, повні та часткові семантичні відмінності пов’язані з омонімічними та полісемічними словами, а тому їх розмежування є істотною проблемою. Складність в тому, що омоніми та багатозначні слова мають чимало спільних рис: тотожність форми, вимови, написання, приналежність до однієї частини мови (за винятком омоформ). Крім того, дивергентні омоніми та багатозначні слова

характеризуються спільністю походження. Проте омонімія і полісемія мають і суттєві розбіжності, а саме:

а) у *семантичному плані*. Найбільш перспективним критерієм відокремлення омонімічних явищ від полісемічних, на нашу думку, є принцип добору синонімів (ідентифікаторів). Якщо існує можливість дібрати подібне слово, тоді відповідні лексичні явища кваліфікуються нами як варіанти однієї лексеми і відносяться до часткових семантичних відмінностей. Наприклад, для слів **члонки** “частини тіла”/ **члонки** “регіон країни” / **члонки** “складові елементи документу” ідентифікатором є “частина цілого”. При неможливості визначення спільної семи, відповідно, лексеми відносимо до омонімів і кваліфікуємо як омоніми. Наприклад, **корець** “міра ваги”/ **корець** “комаха” – на сучасному етапі ідентифікатор не відтворюється.

б) в *етимологічному плані*. Подібний критерій не видається нам перспективним, оскільки твердження, що “омонімія – це співзвуччя винятково випадкове, а полісемія – це співзвуччя, засноване на спільності походження”, не враховує особливостей, так званих, “словотвірних омонімів”, які виникли внаслідок розпаду полісемії.

в) у *формальному плані*. Відокремлення омонімічних та полісемічних явищ у формальному аспекті може використовуватися тільки як допоміжний фактор при застосуванні семантичного критерію, оскільки з формальної точки зору, згідно з якою визначається семантична відповідність словотвірних відношень між словами, більшість багатозначних лексем можна віднести до омонімів. Наприклад, за формальним критерієм, лексеми (*смачний*) **квас** “кислий напій” / **квас** “сорт вина”/ (*шкідливий*) **квас** “отруйний напій” відносяться до омонімів.

¹Балли Ш. Общая лингвистика и проблемы французского языка. – М., 1955; ²Смирницкий А.И. Значение слова. // Вопросы языкознания. – 1955. № 2; ³Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 3-17; ⁴Ульман С. Семантические универсалии. // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. V. – С. 250 – 299; ⁵Булаховский Л.А. Об омонимии в славянских языках. // Избранные труды. – Т. 3.: Славистика. Русский язык. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 320 – 329; ⁶Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – С. 3 – 10; ⁷Тышлер И.С. Омонимия в современном английском языке. – Саратов, 1988; ⁸Малаховский Л.В. Теории лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990; ⁹Смирницкий А.И. Некоторые замечания по английской омонимии // Иностранные языки в школе. – 1948. – № 5. – С. 10;

¹⁰Шанский Н. Лексикология современного русского языка. – М., 1964;
¹¹Данилов А.А. О некоторых проблемах омонимии // Слово в лексико-семантической системе языка Л. – 1972. – С. 32; ¹²Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – С. 4; ¹³Beretta A., Fiorentino R., Poeppel D. The effects of homonymy and polysemy on lexical access: an MEG study// Cognitive Brain Research – 2005. – No. 24 – pp. 57– 65;
¹⁴Ravin Y., Leacock C. Polysemy: Theoretical and computational approaches. – New-York, 2000; ¹⁵Stokoe C. Differentiating Homonymy and Polysemy in Information Retrieval// Proceedings of Human Language Technology Conference and Conference on Empirical Methods in Natural Language. – Vancouver, 2005. – pp. 403–410; ¹⁶Иванова И.П. Об историческом рассмотрении омонимии. // Проблемы сравнительной филологии. – М.-Л., 1964. – С. 250.

Список умовних скорочень назв джерел

AM XVII – AM XVII – “О Александре Македонском”, Сборникъ, XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України. Ш. 202 (Полск. 1)П.
АО XVI – XVII – Акти села Одрехови. – К., 1970.
Апокр. 1597– 1599 – Фіалет Х. Апокрисисъ 1597 – 1599 pp. – Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 824.
АУГСС – Ганудель З. Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Пряшів, 1991.
Вопр. 1603 – Вопросы и отвѣты православному съ папѣжникомъ 1603р.// Русская историческая библиотека. – Т. VII. – Спб, 1882.
Гуц. 1997 – Гуцувські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.
Зап. В.З. 1577 – Василь Загоровський. Духовное завѣщаніе. Наставленіе дѣтям и правила для их воспитанія, распоряженіе об устройствѣ церковей, госпиталей и школы. 1577, іюля 11// Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1.
Зб. 1693 – Сборникъ или собрание во кратцѣхъ зъ rozmaityхъ бѣдохновенныхъ стѣхъ отецъ... року ахчг мѣа септеврѣа еі. – Рукоп. ЦНБ НАН України. Ш. 478 (1734) П.
Копистенській 1621 – Палинодія З. Копистенського 1621 р.// Русская историческая библиотека. – Т. IV. – Спб, 1878.
ЛБ 1627 – “Лексикон славенороський” Памва Беринди 1627 р. / за ред. В. Німчука. – К., 1961.
Лисенко 1984 – Лисенко П. Словник поліських говорів. – К., 1974.
ЛШП 1598 – Лист до князя Константина Костянтиновича Острозького від 3 червня 1598 року// Русская историческая библиотека. – Т. XIX. – Спб, 1903.
МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.

- МСЗвГ – Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говорів.// Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62 – 267.
- Онишкевич 1984 – Онишкевич М. Словник бойківських говірок. К., 1984. – Т. 1 – 2.
- ОКОстр. 1598 – Отпись Клирика острожского Іпатію Потею 1598р.// Русская историческая библиотека. – Т. XIX. – Спб, 1903.
- Радивиловский 1676 – Огородок Маріи Бѣцы розмаитыми цвѣтами словесъ на праздники Гдѣскіа, Богородичны и проч. стѣхъ ... року 1676. - Ст.-др. ЦНБ НАН України. Ш. Кир. 692.
- Синон. XVII – Синон. XVII – “Лексис” Лаврентія Зизанія 1596 р. – “Синоніма славеноросская”/ за ред. В. Німчука. – К., 1964.
- СЛ XVII – Списание противъ люторовъ, поч. XVII ст.// Русская историческая библиотека. – Т. XIX. – Спб, 1903.
- ССУМ XIV – XV – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1977. – Т. 1 – 2.
- Тимченко 2002 – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2 кн. / за ред. В. Німчука – К.; Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1 – 2.
- Arkt – Arct M. Słownik staropolsky. – Warszawa, s.a.
- Brükner 1957 – Brükner 1957 – Brükner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957.
- MSZP XIV – XVIII – Mały słownik zaginionej polszczyzny. – Kraków, 2003.
- NSJP 2003 – Nowy słownik języka polskiego /za red. Elżbiety Sobol. – Warszawa, 2003.
- SDUP – Studia nad dialektologią ukraińską i polską. – Kraków, 1975.

А.М. Крокіс, асп.

СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ГРЕКОМОВНИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕКСТІВ

У статті розглядаються типи семантико-синтаксичних відношень у текстах релігійного змісту. На матеріалі грекомовних проповідей І.Златовуста автор робить спробу з'ясувати функціонально-стилістичне значення окремих видів складних речень.

In the article the author makes an attempt to examine functional meaning of different kinds of complex sentences and the types of semantic stylistic relations in the religious texts by the material of J.Chrysostom's Greek homilies.